

Touwtrekken om topstukken

Exploraties in het mijn en dijn van het internationale erfgoed

De laatste jaren staan de kranten vol met spectaculaire claims van landen die hun nationaal erfgoed terugwensen. Deze zaken zetten onze ideeën over cultureel eigendom, ethiek en authenticiteit op scherp. Bovendien zijn de betrokken partijen gewiekst in het naar hun hand zetten van de historische feiten. Bij uitstek dus materiaal waar een historicus zijn of haar tanden in kan zetten.

De Obelisk van Axum

Op 4 september 2008 was het groot feest in het noorden van Ethiopië. Na jarenlange onderhandelingen werd de obelisk van Axum, een 1700 jaar oude monoliet van 24 meter lang en 160 ton zwaar, opnieuw onthuld op de plek waar het ruim 70 jaar eerder door het Italiaanse leger was buitgemaakt. Bij de onthulling waren alle regeringsleiders van Ethiopië aanwezig en de burgers vierden een week lang feest. Naast het optreden van Beyoncé, was deze onthulling een absoluut hoogtepunt in het Ethiopische millenniumjaar, waar men de Koptische jaartelling aanhoudt.¹

Want wat was het geval? Tijdens de korte en gewelddadige bezetting van Ethiopië, was de obelisk in 1937 door het leger van Mussolini als oorlogsbuit geroofd naar Italië. Een jaar eerder, direct na de verovering van Abessinië, zoals Ethiopië destijds heette, had Mussolini het nieuwe Keizerrijk uitgeroepen tijdens een bombastische toespraak op Palazzo Venezia, toegejuicht door een uitzinnige menigte. Al werd de titel internationaal niet erkend, de binnenlandse retoriek ronkte er niet minder om. Met de aanleg van een militaire paradeweg dwars over de zojuist opgegraven

1 'Ethiopia unveils Ancient Obelisk', <http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/7597589.stm> (4 september 2007); 'Beyoncé marks Ethiopia millennium', <http://news.bbc.co.uk/2/hi/entertainment/7055893.stm> (22 oktober 2007).

keizerlijke fora, de Via dell'Impero, claimde het fascistische regime een tastbare link met het grootse verleden van het Romeinse Rijk. Deze weg voerde van Palazzo Venezia langs het Colosseum naar de Thermen van Caracalla, en uiteindelijk naar zee.² Precies langs deze betekenisvolle route werd de obelisk van Axum opgesteld, pal voor het Ministerie van Italiaans-Afrika, het gebouw waarin tegenwoordig de Wereldvoedselorganisatie van de Verenigde Naties is gehuisvest.³

De dag waarop dit gebeurde was een betekenisvolle voor Mussolini's keizerrijk, namelijk op 31 oktober 1937, precies vijftien jaar na de Mars op Rome.⁴

Het Italiaanse koloniale avontuur was uiteindelijk geen lang leven beschoren: al in 1941 werd Abessinië met hulp van de Britten en Fransen heroverd en keerde Keizer Haile Selassie terug op de troon.⁵ Zes jaar later zegde de Italiaanse regering tijdens de vredesbesprekingen de teruggave van de obelisk toe, samen met nog meer oorlogsbuit uit de regio. Maar er gebeurde niets. Wat volgde was een slepende affaire, waarbij de diplomatieke verhoudingen tussen de twee landen ernstig onder druk kwamen te staan.⁶

Eind jaren negentig werd vanuit Addis Abeba een internationale campagne gelanceerd voor teruggave van de obelisk, ondersteund door vooraanstaande wetenschappers en de internationale gemeenschap. Er kwam een online petitie, een wetenschappelijk congres en zelfs de uitgave van een setje Ethiopische postzegels met de slogan 'Breng de obelisk terug!'.⁷ De Italianen hielden de boel nog altijd af. In 2001 schoffeerde Vittorio

2 De weg werd in de recordtijd van tien maanden aangelegd en was net op tijd klaar voor de feestelijke herdenkingsplechtigheden van de Mars op Rome zoals die werden gevierd op 28 oktober 1932. Heather Hyde Minor, 'Mapping Mussolini. Ritual and Cartography in Public Art During the Second Roman Empire', *Imago Mundi* 51 (1999) 147-162.

3 In dit gebouw werd op 26 november 2009 een tentoonstelling geopend over de teruggave van de obelisk, getiteld 'Aksum Rediscovered'.

4 Minor, 'Mapping Mussolini' voor een uitgebreide analyse van de manier waarop de gebeurtenissen van 1922 door de fascistische machthebbers werden omgevormd tot 'de Mars op Rome'.

5 Robert Mallett, *Mussolini and the origins of the Second World War* (Basingstoke 2003) 32-55 ; John Whittam, *Fascist Italy* (Manchester 1995) 110-115.

6 Tullio Scavizzi, 'Legal Aspects of the Axum Obelisk Case', *Museum International* 61 (2009) 52-60.

7 Groot voorman in deze beweging was de in Ethiopië gevestigde historicus Robert Pankhurst, schrijver van het artikel 'Ethiopia, the Aksum Obelisk, and the Return of Africa's Cultural Heritage', *African Affairs* 98 (1999) 229-239.

Sgarbi, destijds onderminister van Cultuur, de Ethiopiërs nog door te stellen dat de obelisk 'na al die jaren feitelijk volledig was ingeburgerd'. Pas nadat de obelisk op 28 mei 2002, nota bene de onafhankelijkheidsdag van Ethiopië, in Rome door de bliksem was getroffen, werd er actie ondernomen. Een paar dagen later kondigde premier Berlusconi aan dat de obelisk zou worden teruggegeven.⁸

Dat bleek nog een hele klus: destijds hadden de Italianen de obelisk via de haven van Massaua verscheept, maar die is sindsdien op Eritrees grondgebied komen te liggen. Aangezien de infrastructuur in die regio zwaar te lijden heeft gehad tijdens de oorlog tussen de twee Afrikaanse landen, was vervoer over zee en land uitgesloten. De obelisk is daarom in drie stukken teruggevlogen met een speciaal omgebouwd vliegtuig: de hele operatie kostte de Italiaanse schatkist naar schatting 8 miljoen euro. Binnen Ethiopië kreeg dit alles overigens kritiek: had al dat geld niet beter besteed kunnen worden aan de wederopbouw van het land, één van de armste ter wereld? Bovendien ligt Axum in het gebied van de bevolkingsgroep van de Tigray: ondanks dat die slechts zes procent van de totale bevolking uitmaakt, levert ze de bestuurlijke elite van het land. De Tigray zouden de terugkeer van de obelisk vooral aangrijpen om het internationale toerisme naar hun regio weer op gang te brengen, die na de vernietigende oorlogen op sterven na dood was, met alle economische gevolgen van dien.

Met de terugkeer van de obelisk van Axum heeft Berlusconi – althans deze keer – dus zijn belofte gehouden. Maar al is de obelisk nu terug, van een groot aantal andere geroofde kunstschaten, ondermeer de Ethiopische kroonjuwelen, staat nog altijd niet vast waar ze zijn gebleven.

Dit geval staat niet op zich. Wie enigszins de kranten volgt, ziet dat overal in de wereld landen aanspraak maken op geroofde kunstschaten. Vooral archeologische topstukken zijn de inzet van een felle strijd, die op de volle aandacht van de media kan rekenen. Recentelijk vroeg Egypte officieel de buste van koningin Nefertiti (d. 1330 BCE) terug van Duitsland, het absolute topstuk van het Neues Museum in Berlijn, en dat in de maand dat het museum voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog feestelijk was heropend.⁹ Bij het ernaast gelegen Pergamonmuseum heeft Irak inmiddels aanspraak gemaakt op een ander topstuk: de beroemde Poort van Ishtar, de toegangspoort tot de binnenstad van Babylon uit de tijd van de Bijbelse

8 Jessie Germond, 'Maverick Italian culture minister resigns', www.independent.co.uk (14 juni 2002); Scavizzi, 'Legal aspects of the Axum Obelisk Case', 55-56.

9 'Streit um die schönste Frau der Welt', www.zeit.de (17 december 2009).

koning Nebukadnezar II (d. 562 BCE).¹⁰ En op het moment van schrijven dreigt Iran alle culturele banden met Groot-Brittannië te verbreken als het British Museum haar belofte niet nakomt de beroemde Cyrus Cylinder als bruikleen te geven voor een grote tentoonstelling in Teheran over Cyrus de Grote (rond 530 BCE), de legendarische koning der Perzen.¹¹

De 'Nostoi'-tentoonstelling in Rome

Met haar 3400 musea, 2100 archeologische sites en 43 Unesco sites, voert Italië alle lijsten aan als het om het mondiale werelderfgoed gaat. Vanzelfsprekend heeft het land ook te kampen met illegale opgravingspraktijken, waarvan de opbrengsten onderhands worden verhandeld op de internationale kunstmarkt. In 2005 spanden de Italiaanse autoriteiten een rechtszaak aan tegen Marion True, voormalig hoofdconservator van het J. Paul Getty Museum in Los Angeles. Zij zou jarenlang willens en wetens archeologische schatten met illegale herkomst voor het Amerikaanse museum hebben verworven. Terwijl deze zaak nog altijd loopt, en Griekenland inmiddels ook een dagvaarding heeft opgesteld, hebben diverse vooraanstaande Amerikaanse musea inmiddels gekozen voor een schikking met de Italiaanse staat. De Getty Villa in Malibu heeft 40 werken afgestaan, waaronder een indrukwekkend Grieks marmeren beeld van de godin Aphrodite, terwijl het Metropolitan Museum in New York er 21 teruggaf.¹²

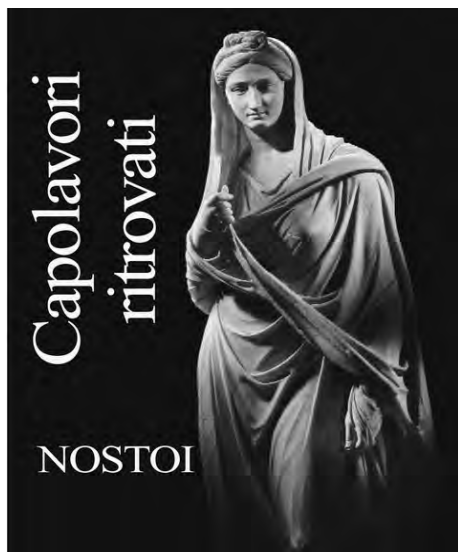
Precies in de periode dat de obelisk van Axum werd teruggevlogen naar Afrika, was in Rome een tentoonstelling te zien met de veelzeggende titel 'Nostoi. Capolavori ritrovati', naar de term die in de Odyssee wordt gebruikt voor de makers van Odysseus, die na vele omzwervingen terugkeerden naar hun vaderland Ithaka (afbeelding 1).¹³ Net als deze helden keerden 68 archeologische schatten die het land illegaal hadden verlaten nu als verloren zonen terug naar hun *patria*. Blikvanger van de tentoonstelling

10 'Iraq appeals to Berlin for return of Babylon gate', www.guardian.co.uk (4 mei 2002).

11 'Museums Refusal to lend Persian artefact strains Uk relations with Iran', www.guardian.co.uk (9 oktober 2009); 'Iran cuts ties with British Museums over Cyrus Cylinder', www.bbc.co.uk (7 februari 2010).

12 'Museums into the fray. The Marion True Trial', www.themagazineantiques.com (26 maart 2009).

13 'Nostoi. Capolavori ritrovati', tentoonstelling in het Palazzo del Quirinale te Rome 21 december 2007 tot 2 maart 2008.

Omslag van de catalogus van de tentoonstelling 'Nostoi' gehouden in Rome (2007-2008).

was de beroemde Euphronios-krater uit New York, in 1971 clandestien opgegraven uit een Etruskische tombe in Cerveteri. Het grote publiek smulde ervan, de tentoonstelling werd in maart 2008 nog eens met vier maanden verlengd. En in september reisde de tentoonstelling door naar Griekenland, waar het te zien was in het gloednieuwe Akropolis museum in Athene (afbeelding 2): niet zomaar een museum, waarover later meer.

Aan deze claims schijnt vooralsnog geen einde te komen. Streven we inderdaad af op een wereld waarin elk land

het eigen cultureel erfgoed opeist, en tonen archeologische musea straks alleen nog maar het erfgoed met een gegarandeerd lokale herkomst? Het is uiteindelijk wel zo overzichtelijk: wie de hunebedden wil zien, komt een paar dagen naar Drenthe, en wie interesse heeft in Romeinse kunst, gaat naar een museum dat zich onder de *limes*, de oude staatsgrens van het Romeinse Rijk, bevindt.

Maar bij nauwere beschouwing liggen deze zaken toch een stuk ingewikkelder. Terwijl de obelisk van Axum destijds als oorlogsbuit was weggevoerd, ligt dat bij de Berlijnse museumstukken toch anders. De kop van Nefertiti en de immense Poort van Ishtar zijn in de negentiende eeuw naar Duitsland gekomen als onderdeel van de *partage*-politiek. Destijds was het de gangbare praktijk dat na een archeologische campagne de opgegraven schatten werden verdeeld tussen het gastland en het land dat de archeologische opgraving had gefinancierd. Op die manier belandde de collectie kunstvoorwerpen uit het vroegere koninkrijk Ghandara in het Musée Guimet in Parijs (gedeeld met de toenmalige regering van Afghanistan, onder Brits gezag), kwam het Metropolitan in het bezit van haar collectie uit Sardis (gedeeld met het Ottomaanse Rijk, nu Turkije) en kreeg in de jaren twintig van de twintigste eeuw het British Museum haar formidabele Assyrische collectie (gedeeld met Irak, dat van 1920 tot 1932

onder Brits mandaat stond).¹⁴

Destijds was deze *partage* volstrekt legaal, al kan men zich met de kennis van nu afvragen hoe ethisch deze gang van zaken eigenlijk was. Het bestuur van die landen stond destijds direct of indirect onder westers gezag, dat – met de beste bedoelingen natuurlijk, vooral voor het vaderland – over het erfgoed van anderen besliste. Inmiddels kijken de herkomstlanden heel anders naar hun erfgoed. Behalve dat het wordt ingezet voor de nationale (en vaak nationalistische) retoriek, is het erfgoed ook een belangrijke inkomstenbron voor het toerisme, en daarmee voor de economie.¹⁵

De archeologische kunstschaten van de ‘Nostoi’ tentoonstelling zijn weer een ander geval: daar gaat het immers om opbrengsten van illegale archeologische opgravingen. Het ging hierbij om absolute topstukken, die recentelijk door buitenlandse musea voor grote bedragen waren aangekocht. Bij illegale opgravingen worden archeologische sites voorgoed verwoest en verliezen daarmee hun waarde voor de wetenschappelijke archeologie. Doorgaans komen de opbrengsten van dit soort opgravingen in een schimmig circuit van privé-handelaren terecht, waardoor ze voorgoed onttrokken zijn aan het publieke domein. De grote Amerikaanse musea hadden beter moeten weten en zich dus nooit met illegale schatgraverij moeten inlaten.¹⁶

De Elgin Marbles of Parthenon Sculpturen

In al dit getouwtrek om archeologische topstukken is de langst slepende kwestie die van de *Elgin marbles*, een groep marmeren beeldhouwwerken afkomstig van de Akropolis in Athene, die nu al twee eeuwen lang zijn opgesteld in het British Museum in Londen. De toenmalige Britse ambassadeur in het Ottomaanse Rijk, Thomas Bruce, zevende Lord Elgin (1766-1841) was kunstliefhebber, in het bijzonder van klassieke Griekse kunst. Hij kreeg toestemming van de sultan om op eigen kosten Griekse kunstwerken van gebouwen op de Akropolis, destijds ingericht als Ottomaanse vesting, te verwijderen. Het Parthenon was toen al erg gehavend: tijdens een beleg in 1687 was het gebouw, ingericht als

14 James Cuno, *Who owns antiquity. Museums and the battle over our ancient heritage* (Princeton 2009).

15 Y. Rowan, U. Baram ed., *Marketing heritage. Archaeology and the consumption of the past* (Walnut Creek 2004).

16 Rowan, Baram ed., *Marketing heritage*.

kruitmagazijn, geraakt door een kanonskogel, met alle gevolgen van dien. De tempel had sindsdien geen dak meer en van het beroemde fries was de helft verdwenen.¹⁷

Bij zijn terugkeer in Londen verkocht Lord Elgin de sculpturen aan de Britse regering, die ze in 1816 schonk aan het British Museum. Al in de tijd van Lord Elgin was lang niet iedereen het eens met deze praktijken.¹⁸ In de afgelopen twee eeuwen zijn er dan ook herhaaldelijk stemmen opgegaan om de werken terug te geven aan Griekenland.¹⁹ Maar de handschoenen gingen definitief uit in de jaren tachtig van de twintigste eeuw, toen de charismatische minister van Cultuur Melina Mercouri (1994) een internationale campagne lanceerde voor teruggave van de Parthenon sculpturen aan Griekenland.²⁰

Na een repressieve militaire dictatuur was de Griekse democratie in 1974 weer in ere hersteld en sindsdien eiste het land opnieuw een leidende plaats op in de internationale gemeenschap. Cultuur was daarbij een uitermate belangrijke troef, en de minister slaagde erin de internationale gemeenschap voor haar zaak te mobiliseren. Tijdens het eerste Griekse voorzitterschap van de Europese Gemeenschap in 1983, organiseerde Mercouri een Europese top voor de ministers van Cultuur. Cultuur was een onderwerp dat tot dan toe niet of nauwelijks op de Europese agenda voorkwam. Tijdens een UNESCO-conferentie in Mexico in 1982 werd een resolutie aangenomen die pleitte voor teruggave van de Parthenon-sculpturen aan Griekenland, maar zonder resultaat.²¹ Sindsdien heeft de Griekse regering diverse malen formeel om teruggave van de beelden gevraagd. De zaak is inmiddels in een hopeloze patstelling beland, waarin beide partijen waslijsten met argumenten voor hun standpunt hebben geproduceerd. De zaak is emblematisch geworden

17 Dorothy King, *The Elgin marbles* (Londen 2006).

18 In zijn *Childe Harold's pilgrimage* (1812), canto XV, dicht Byron: 'Dull is the eye that will not weep to see | Thy walls defaced, thy mouldering shrines removed | By British hands...'

19 Zie www.parthenonuk.com, de website van het *Committee for the reunification of the Parthenon marbles*; www.elginism.com, een website van Matthew Taylor, voorstander van restitutie van de sculpturen. Voor de positie van het British museum, www.britishmuseum.org, zoek onder de rubriek *Statements*, 'Parthenon Sculptures. Common Misconceptions'.

20 Yannis Hamilakis, *The nation and its ruins. Antiquity, Archaeology, and national imagination in Greece* (Oxford 2007).

21 Cuno, *Who Owns Antiquity*, 44-66. Opmerkelijk veel landen onthielden zich destijds van stemming. Daarbij hebben de resoluties van de UNESCO, de erfgoedorganisatie van de Verenigde Naties, geen enkele juridische status.

voor actuele vraagstukken rond vermeend eigendom van cultureel erfgoed op legale en morele gronden, en elke zet van de betrokkenen wordt in de internationale pers nauwgezet gevolgd.

In dit getouwtrek verwijst de Britse regering steeds door naar de Raad van Bestuur van het British Museum, die over deze kwesties zou moeten beslissen. Zij beroept zich op haar beurt op de statuten van de instelling, daterend uit 1753 en hernieuwd in 1963, die elke afstoting van onderdelen van de collectie verbiedt: in de geest van de stichters dient elk object immers bewaard te blijven voor de toekomstige bezoeker van het museum.²²

Zicht op het nieuwe Akropolismuseum in Athene.

Op deze starre houding is de afgelopen decennia veel kritiek gekomen. Collecties zijn immers niet statisch, en de geo-politieke verhoudingen en ethische inzichten liggen nu totaal anders dan tweehonderd jaar geleden. Maar met welke uitgangspunten claimt de tegenpartij de sculpturen? Doet de Griekse regering recht aan de geschiedenis van het Parthenon door alleen de glorieuze ontstaansgeschiedenis in de tijd van Perikles uit te willen lichten? Het gebouw heeft na haar ontstaan immers nog vele functies gehad: het is eeuwenlang gebruikt als kerk, toen als moskee, vervolgens – en met fatale gevolgen – als kruitmagazijn, tot het geworden is tot de ruïne die het nu feitelijk is.²³

Uit politieke motieven stelt de huidige Griekse regering zichzelf op een lijn met de stichters van de democratie in het oude Athene. Voorstanders van het behoud van de sculpturen voor het British Museum stellen dat die relatie onjuist is. De Parthenon-sculpturen behoren volgens hen sinds hun komst naar Groot-Brittannië tot het werelderfgoed. Terwijl de kunstwerken

22 www.britishmuseum.org, 'The Parthenon Sculptures. Facts and Figures'.

23 John Henry Merryman, *Thinking About the Elgin Marbles. Critical Essays in Cultural Property, Art and the Law* (New York 2009).

op hun oorspronkelijke locatie niet of nauwelijks te zien waren, zijn ze nu op ooghoogte opgesteld, wat enorm heeft bijgedragen aan onze kennis en waardering van de Griekse kunst. De opstelling in het British Museum biedt de mogelijkheid de sculpturen in een mondiale context te zien en niet in een strikt nationalistische, zoals het in Athene het geval zou zijn. En dat voor vijf miljoen bezoekers per jaar, die geen toegang hoeven te betalen. Voorstanders van behoud van de beelden in Londen wijzen ook op het feit dat de Parthenon-sculpturen die in Athene zijn achtergebleven (met name de westkant van het fries) de afgelopen tweehonderd jaar flink te lijden gehad van de luchtvervuiling en een aantal desastreuze restauraties aan het Parthenon zelf, vooral in de jaren '20 en '30 van de twintigste eeuw.²⁴

Het Akropolis-museum

Een belangrijk argument voor het behoud van de beelden van het Parthenon voor het Bristish Museum is inderdaad die 'optimale conservering', die een modern *state of the art* museum kan bieden. Het is ook voor de Grieken duidelijk dat de kwetsbare beelden niet meer terug kunnen worden geplaatst op hun oorspronkelijke plaats: de blootstelling aan de elementen en vervuiling van Athene staan dat niet toe. Al in 1989 kondigde Melina Mercouri daarom de bouw van een modern museum aan dat de schatten bij terugkomst in Athene zou huisvesten. Het project had de ene tegenslag na de andere, die al begon toen het winnende ontwerp door de zittende politieke partijen werd weggestemd.²⁵

Nadat eindelijk de grond van een A-locatie aan de voet van de Akropolis was gekocht, bleek er een belangrijke archeologische site onder te liggen. Dat leverde opnieuw de nodige vertraging op. Terwijl de opgravingen nog in volle gang waren, werd in 1999 een nieuwe wedstrijd uitgeschreven voor een museum dat de archeologische site eronder zou moeten respecteren. Het winnende ontwerp van de Amerikaanse architect Bernhard Tschumi had klaar moeten zijn voor de Olympische Spelen in Athene van 2004. Die historische mijlpaal werd niet gehaald. Uiteindelijk opende het Nieuwe Akropolis-museum in Athene op 21 juni 2009 haar deuren (afbeelding 2).

24 D. Kokkinidou, M. Nikolaidou, 'Greek Archaeology in Times of Dictatorship' in: M. Galathy, C. Watkinson ed., *Archaeology Under Dictatorship* (New York 2004) 155-190.

25 Hamalikis, *The nation and its ruins*. 243-87; Kokkinidou, Nikolaidou, Nikolaidou, 'Greek Archaeology in Times of Dictatorship', 181-185.

Bij de feestelijke opening van het museum was geen van de hooggeplaatste Britse genodigden aanwezig: Koningin Elizabeth, Gordon Brown en de directeur van het British Museum hadden allen vriendelijk bedankt.²⁶

Het gebouw heeft in totaal 130 miljoen euro gekost, en is gedeeltelijk met Europees geld gebouwd. Als missie heeft het museum alle kunstvoorwerpen van de antieke Akropolis te tonen, en dat zijn er nu ongeveer 4000.²⁷ De bovenste verdieping van het museum bevat de Parthenon-zalen. Met een oogverblindend uitzicht op de Akropolis worden hier 34 van de in totaal 94 overgebleven sculpturen van het Parthenon-fries getoond. De zaal is zondermeer spectaculair, met een glazen constructie op maat van het Parthenon. Het wachten is nu dus op de 54 friezen, metopen en pedimentsculpturen uit het British Museum. Voorlopig nemen gipsen kopieën, gemaakt van de originelen in Londen, hun plaats in.

Een jaar voor de feestelijke opening was in dit museum dus de tentoonstelling 'Nostoi' te zien. Bij de opening gaf de Italiaanse president Giorgio Napolitano een stukje Parthenon-fries (om precies te zijn: de voet van de godin Athene, 33 bij 35 centimeter) in bruikleen aan het Griekse museum. De voet wordt al twee eeuwen in Palermo bewaard, sinds Lord Elgin het op zijn terugreis daar aan een vriend geschonken had.²⁸

Terwijl het museum staat te pronken, ziet het er niet naar uit dat er op korte termijn een einde komt aan deze slepende affaire. Idealiter gaat er van de teruggave van objecten een helende werking uit. Het vertrouwen tussen twee landen of bevolkingsgroepen wordt weer hersteld, wat een impuls kan geven aan nieuwe economische en diplomatieke betrekkingen. In dit laatste geval lijkt het erop dat beide partijen zich te diep hebben ingegraven om nog ongeschonden uit de impasse te kunnen komen.²⁹

26 'Greece Urges Return of Sculptures', www.bbc.co.uk (21 juni 2009).

27 'Our Goal is to Have the Best Museum in the World', www.guardian.co.uk (16 juni 2009); 'A Banana Republic HQ Maybe, But Not A Home For the Elgin Marbles', www.guardian.co.uk (22 oktober 2009).

28 Het stuk is overigens inmiddels alweer geruisloos teruggekeerd in Palermo, in afwachting van de heropening van het Antonino Salinas museum aldaar. Berichtgeving hierover is moeilijk te vinden: het enige persbericht is van ANSamed: <http://www.ansamed.info/en/top/ME13.XAM09581.html>.

29 Met dank aan Ruurd Halbertsma, conservator bij het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.